

RADOSŁAW KAZIBUT

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Filozoficzny
e-mail: rkazibut@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1105-1378>
<https://doi.org/10.14746/h.2026.1.4>

Elementy scjentyzmu światopoglądowego w duchowości Ruchu Raëliańskiego

Elements of scientism in the spirituality of the Raëlian Movement

Abstract. *Raëlianism is an example of postmodern spirituality, which combines scientism and spirituality, forming an ideological marriage of science and religious beliefs. The Raëlian Movement bases its message on optimism towards scientific and technological progress while criticizing modern science's epistemological and axiological foundations. Raëlians postulate the need to expand the paradigm of scientific knowledge to include spiritual elements such as telepathy or contact with extraterrestrial beings (Elohim), which leads to the mythologization of science. Their worldview, although inspired by scientism, balances on the borderline of pseudoscience, using paleoastronautics, intelligent design, and genetics as the pillars of "Raëlian science." This analysis aims to determine whether Raëlianism is a random collection of ideas or a coherent "oxymoron" attempting to reconcile techno-scientific enthusiasm with the spiritual needs of humans in the Anthropocene era.*

Keywords: *postmodern spirituality, scientism, The Raëlian Movement, denialism*

Słowa kluczowe: *duchowość ponowoczesna, scjentyzm, Ruch Raëliański, denializm*

Wstęp

Przekaz duchowy Raëlian może być odczytany jako nawiązujący do współczesnej naukowej postawy wobec świata. Składają deklaracje, iż celem ich orędownictwa jest afirmacja światopoglądu scjentyistycznego. Jednak ich poglądy balansują

pomiędzy nauką a działalnością pseudonaukową. Duchowość ta to paradoksalny splot wiary ze scjentyzmem i nauki z pseudonauką.

Zadanie, które zrealizuję w poniższych rozważaniach, dotyczy dwóch pytań. Po pierwsze, czy raëlianizm jest połączeniem przypadkowych idei, które pozornie są duchowym odniesieniem do sfery wartości określających fundament poznania naukowego? Po drugie, czy ich działalność jest swoistym „oksymoronem”, w którego wewnętrznej sprzeczności wyraża się pragnienie pogodzenia przekonania o sukcesie nowoczesnej technonauki z obawami człowieka epoki antropocenu. Agata Bielik-Robson zadaje pytanie: czy duchowość ponowoczesna jest możliwa?¹. Lektura wyłożonej przez badaczkę odpowiedzi nie pozostawia wątpliwości co do tego, że mówiąc o „nowej duchowości”, dotykamy „węzła gordyjskiego”.

1. Ruch Raëliański a fenomen ponowoczesnej duchowości

Ideologia Ruchu Raëliańskiego uznawana jest za osobliwość identyfikowaną w literaturze przedmiotu jako duchowość, która wykracza poza tradycyjnie, instytucjonalnie i kulturowo utrwalone formy. Z tego też względu nadaje się jej miano „nowej duchowości” i wiąże z fenomenem New Age. Beata Guzowska określa ją jako duchowość ponowoczesna.

Omawiane zjawisko duchowości ponowoczesnej będące *produktem* zachodzących współcześnie przemian, dąży do bycia swoistego rodzaju *panaceum*, czy też alternatywą kulturową, dla osób poszukujących nowych paradygmatów i wizji przyszłego świata².

Badacze są zgodni co do tego, że „nowa duchowość” w kontekście przedmiotowym jawi się jako amorficzna struktura, przyjmująca różnorodne postacie. W efekcie wymyka się możliwości jej precyzyjnego zdefiniowania, a poszczególne jej konceptualizacje ujmują ten fenomen tylko aspektowo³.

Jednym z elementów przesłania Raëlian jest głoszenie technonaukowego optymizmu i wiary w postęp naukowy. W ten sposób ich przekaz nawiązuje do znajdującego się na przeciwległym biegunie światopoglądowym, scjentyistycznego spojrzenia na świat. Jedno z przykazań ruchu głosi:

Nauka jest najważniejszą rzeczą dla człowieka. Będziesz się interesował wszystkimi odkryciami dokonywanymi przez naukowców, którzy mogą rozwiązać wszystkie pro-

¹ A. Bielik-Robson, *Inna nowoczesność: Pytania o współczesną formułę duchowości*, Universitas, Kraków 1998, ss. 265–295.

² B. Guzowska, *Duchowość ponowoczesna. Idee, perspektywy, prognozy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011, s. 9.

³ W.J. Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, State University of New York Press, Albany 1998, s. 130; S. Hunt, *New Age, nauka i racjonalizm: opór i przystosowanie*, w: *Nowa duchowość w społeczeństwach monokulturowych i pluralistycznych*, red. K. Leszczyńska, Z. Pasek, Nomos, Kraków 2008, s. 43.

blemy. [...] Nauka musi mieć zastosowanie w służbie człowieka i czynienia go wolnym, nie zaś zniszczeniu i zakuciu w kajdany⁴.

Z tej perspektywy nauczanie Raëla jest przykładem nie tylko synkretycznego charakteru ponowoczesnej duchowości, ale także interesującego przypadku relacji nauka–wiara.

2. Kosmiczne technonaukowe przesłanie Ruchu Raëliańskiego

Ruch Raëliański został stworzony przez Claude'a Maurice Marcela Vorilhona. W swoich wystąpieniach głosi, że 13 grudnia 1973 r. doświadczył kontaktu z przedstawicielami zaawansowanej cywilizacji pozaziemskiej. W trakcie kilku spotkań Obcy przekazali mu przesłanie do ludzkości. Przemówili w następujących słowach: „Pan, Claude Vorilhon, rozpowszechni prawdę pod pana aktualnym nazwiskiem, które pan będzie stopniowo zastępować nazwiskiem, które nosi pan dla nas, »RAËL«, co znaczy dosłownie »światło Boga«, [...] albo »Ambasador Elohim«, ponieważ będzie pan naszym ambasadorem na Ziemi i my przybędziemy oficjalnie jedynie do pana ambasady. RAËL może być przetłumaczone prościej jako »wysłannik«”⁵.

Zgodnie z informacjami zawartymi na stronie internetowej Raëlian Movement. The Intelligent Design for the Atheist Entrala, siedziba Międzynarodowego Ruchu Raëliańskiego mieści się w Genewie⁶. Internauta może zapoznać się z historią powstania ruchu, aktualnie prowadzonymi i planowanymi spotkaniami oraz wydarzeniami organizowanymi pod szyldem organizacji, a przede wszystkim pobrać cyfrowe wersje pism proroka Raëla.

Czytelnik zainteresowany dziejami powstania ruchu dowiaduje się, że Raël długo wahał się, zanim podjął decyzję o tym, że zrealizuje postawione mu przez Obcych „ewangelizacyjne” zadanie. Ostatecznie porzucił dawną karierę dziennikarską i poświęcił się roli proroka twórców życia na Ziemi – Elohim. 19 września 1974 r. w Paryżu odbyła się pierwsza konferencja prasowa, na której Raël przedstawił przesłanie obcej cywilizacji. W tym samym roku założył stowarzyszenie MADECH (Ruch na rzecz Powitania Elohimów, Twórców Ludzkości) skupiające pierwszych akolitów gotowych pomagać prorokowi w jego misji. W wyniku konfliktu części członków z Raëlem, w 1976 r. dochodzi do rozwiązania MADECH i powołania do życia Ruchu Raëliańskiego. W tym samym roku organizacja rozpoczyna swoją

⁴ Rael, *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu. Twórców życia na Ziemi i człowieka w laboratorium*, L'Édition du Message 1974, <https://www.rael.org/pl/pobierz-za-darmo/> [dostęp: 10.10.2025], s. 94.

⁵ *Ibidem*, s. 43.

⁶ <https://www.rael.org/pl/>.

ekspansję w Quebecu, a od 1980 r. „misjonarze” Raëla pojawiają się w Japonii, w 1982 r. w Afryce, a w 1990 r. w Australii.

Pierwsze centrum Ruchu Raëliańskiego powstało w południowej Francji. W miejscu nazwanym *Edenem* odbywały się spotkania wyznawców z Raëlem. W 1992 r. na obszarze 115 hektarów w Valcourt w Quebecu utworzono nowe centrum pod nazwą „Ogród Proroka”⁷.

Wraz ze wzmożeniem działalności Ruchu narastały wokół niego coraz większe kontrowersje. Wzbudzały wątpliwości źródła finansowania działalności proroka i jego zwolenników. Fiskus z coraz większą podejrzliwością spogląda na konta Ruchu Raëliańskiego. Jednocześnie nad spotkaniami organizowanymi przez Ruch unosiła się atmosfera skandalu obyczajowego, którą umacniała propagowana przez Raëla idea swobody i wyzwolenia seksualnego. Przywódca ruchu powołał do życia Zakon Aniołów. Była to grupa kobiet, które miały być potencjalnymi partnerkami Elohim, a przed ich przybyciem na Ziemię towarzyszyć prorokowi⁸.

W 1997 r. świat usłyszał o sklonowaniu owieczki nazwanej Dolly. Od czasu paracelsjańskiego marzenia o Homunkulusie wyobraźnię człowieka pobudzała możliwość stworzenia w warunkach laboratoryjnych repliki istoty żywej. Także w przypadku działalności Raëla idea ta była ważną częścią przesłania Ruchu. Stanowiła nie tylko metafizyczną inspirację dla tej duchowości, ale zgodnie z deklaracjami proroka i jego współpracowników została ucieleśniona i zmaterializowana. W 1997 r. powstało pod auspicjami Ruchu przedsiębiorstwo biotechnologiczne Clonaid, którym kierowała bliska współpracownica Raëla, Brigitte Boisselier. Raël wspomina:

Brigitte Boisselier, która była Przewodnikiem (tytuł, jaki noszą raëliańscy kapłani) już od dawna, zgodziła się na kierowanie projektem Clonaid. Nie miała nic do stracenia, gdyż musiała wyemigrować z Francji do USA z powodu dyskryminacji, jaką musiała znosić z powodu przynależności do Ruchu Raëliańskiego. Została zwolniona z pracy. (Pracowała w dużym francuskim przedsiębiorstwie „Air Liquide”). Utraciła prawa rodzicielskie do swego najmłodszego dziecka, również z powodu swego wyznania⁹.

Boisselier jest z wykształcenia chemiczką i obok Raëla jedną z centralnych postaci Ruchu. W 2002 r. ogłosiła, że wysiłki zespołu badawczego pracującego

⁷ S.J. Palmer, *Women in the Raëlian Movement: New Religious Experiments in Gender and Authority*, w: *The Gods Have Landed: New Religions from Other Worlds*, ed. J.R. Lewis, SUNY Press, Albany, NY 1995, ss. 105–136; *idem*, *Aliens Adored: Raël's UFO Religion*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 2004; S.J. Palmer, B. Sentes, *The International Raëlian Movement*, w: *The Cambridge Companion to New Religious Movements*, eds. O. Hammer, M. Rothstein, Cambridge University Press, Cambridge 2012, ss. 167–183.

⁸ S.J. Palmer, *Raël's Angels: The First Five Years of a Secret Order*, w: *Sexuality and New Religious Movements*, eds. H. Bogdan, J.R. Lewis, Palgrave Macmillan, New York 2014, s. 188.

⁹ Raël, *Yes to human cloning: Eternal life thanks to science*, Realian Fundation 2001, <https://www.rael.org/ebook/yes-to-human-cloning/> [dostęp: 10.10.2025], s. 32.

w Clonaid doprowadziły do stworzenia pierwszego ludzkiego klonu – dziewczynki o imieniu Ewa. Raël tak przedstawia swój udział w powstaniu projektu:

Dopiero w 2000 r. pewna amerykańska rodzina miała się skontaktować z Brigitte i chciała, aby sklonować dziesięciomiesięczne dziecko, które zmarło w wyniku błędu lekarskiego [...] A rodzice, bardzo bogaci, wsparli finansowo Clonaid. By to idealny przypadek. Poprosiłem więc Brigitte, by przejęła tylko na siebie ten projekt. Moja misja była zakończona. Udało mi się zainicjować pewien bieg wydarzeń, ponieważ zebrałem inwestorów i naukowców, a także sprawiłem, że Clonaid znalazło się w centrum zainteresowania dziennikarzy zajmujących się tematem klonowania człowieka. Sama nadzieja, że przejdziemy do czynu, była tak słaba, że nie liczyłem na to na samym początku, zadowolając się wyłącznie tym, że mówiono o nas w mediach. Ale nagle wszystko poszło w dobrym kierunku i być może faktycznie sklonujemy pierwszego człowieka w laboratorium!¹⁰.

W 2024 r. w serwisie Netflix został opublikowany dokument poświęcony historii Ruchu Raëliańskiego pt. *Raël: Prorok przybyszów kosmosu*. W mediach społecznościowych i innych kanałach informacyjnych Ruch Raëliański krytycznie ocenił wartość dokumentu, a także oskarżył jego autorów o stronniczość oraz prezentowanie wypaczonego obrazu filozofii raëliańskiej.

3. Ruch Raëliański i scjentyzm

W licznych publikacjach Ruchu pada jednoznaczna deklaracja: Nauka jest naszą religią. Nasuwa się w związku z tym pytanie: czy jest to duchowość zbudowana na wartościach tożsamyh ze światopoglądem scjentyistycznym?

Christopher Partridge stawia tezę, że ideologię Ruchu Raëliańskiego należy zidentyfikować jako złożony, fizykalistyczny system przekonań o charakterze duchowym lub quasireligijnym¹¹. Z tezą tą można jednak zgodzić się tylko częściowo. Fizykalizm nie jest platformą filozoficznego odniesienia dla poglądów głoszonych przez Raëla. W mojej ocenie jest tu wykorzystana perspektywa filozoficzna określana mianem scjentyzmu światopoglądowego.

Podkreślana przez Raëlian waga wiedzy naukowej dla zapewnienia dobrobytu ludzkości i realizacji utylitarystycznych celów postępu cywilizacyjnego stanowi jednoznaczne nawiązanie do idei charakteryzujących stanowisko scjentyzmu światopoglądowego. Ten pogląd filozoficzny akcentuje wyjątkowe znaczenie społecznej misji nauki. Naukowość jest nie tylko postawą o charakterze poznawczym, ale przede wszystkim praktycznym zaangażowaniem w świat, które jest oparte na etycznej dyrektywie głoszącej, że jedynym źródłem Prawdy jest Nauka¹². Stano-

¹⁰ *Ibidem*, s. 32.

¹¹ Ch. Partridge, *Understanding UFO Religions and Abduction Spiritualities*, w: *UFO Religions*, ed. Ch. Partridge, Routledge, London and New York 2003, ss. 3–42.

¹² J. Woleński, *Umiarkowana obrona scjentyzmu*, „Studia Filozoficzne” 1986, nr 9.

wisko to wyrasta z pozytywizmu Augusta Comte'a, powstałego w XIX-wiecznym apogeum sukcesu nowożytnego paradygmatu poznania naukowego.

Jednakże raëlianizm nie koresponduje z ustalonym we współczesnej nauce sposobem ujmowania epistemologicznych, metodologicznych i aksjologicznych podstaw poznania naukowego. W posłannictwie tym zawarto przekonanie, że istnieje możliwość syntezy sfery nauki i duchowości, a jej rezultatem będzie przewyciężenie religijnych zabobonów. Prorok stwierdza: „Dziś, duchowość i nauka łączą się w jedną całość”¹³. Jedynym źródłem prawdy o świecie nie jest osamotniona Nauka, ale jej inferencja z Duchowością. Swoista dla Raëlian duchowość inspirowana scjentyzmem jest wynikiem mitologizowania nauki. Wyraża się to w hiperbolizowaniu przekonania o nieograniczonej sprawczości nauki. Odwołanie do koncepcji paleoastronautyki, hipotezy inteligentnego projektu oraz osiągnięć genetyki i technologii klonowania tworzy podstawy „naukowości raëliańskiej”.

Obecny w raëliańskim światopoglądzie mariaż nauki i duchowości zasługuje na uwagę ze względu na to, że ruchy New Age charakteryzowane są jako formacje i wytwory o charakterze antyracjonalnym, a przede wszystkim antynaukowym¹⁴. Tym samym raëlianizm wymyka się takiej kwalifikacji. Jednakże Raëlianie osiągnięcia nauk przyrodniczych w swoisty sposób wypaczają. Widać to w podważaniu obowiązującego paradygmatu poznania naukowego poprzez zanegowanie jego naturalistycznej i materialistycznej podstawy. Na jego miejsce wprowadza się swoisty holistyczny oraz antyredukcyjny sposób myślenia o świecie przyrody. Jak zauważa Hanegraaff, zjawisko to charakteryzuje środowiska tworzące spektrum nowej duchowości. Ten sam badacz zabieg ten określa mianem mitologizowania nauki i podkreśla, że szczególnym polem takich praktyk stała się mechanika kwantowa, która przedstawiana jest w pozanaukowym sensie, tworząc jej duchową interpretację¹⁵.

Przekaz Raëlian częściowo wpisuje się w antynaukową retorykę ruchu New Age. Krytykują oni filozoficzne podstawy nowożytnego paradygmatu poznania naukowego. Nie jest to jednak próba ponownego zaczarowania świata. Raëlianie nie wierzą w istnienie nadprzyrodzonej mocy, których źródłem może być transcendentna wobec świata siła. W tej kwestii przybysze z Kosmosu przekazują Raëlowi:

Jak już wyjaśniliśmy panu w pierwszym przesłaniu, nie ma boga i oczywiście nie ma duszy. Po śmierci nie ma niczego, jeśli nauka nic nie robi, by coś było¹⁶.

Raëlianie nie mają wątpliwości co do tego, że wiedza ludzka nie wykracza poza sferę obserwowalnego i doświadczanego empirycznie świata. Jednocześnie podno-

¹³ Rael, Maitreja. *Wybrane fragmenty jego nauk*, 2004, <https://www.rael.org/pl/ebook/maitreja/> [dostęp: 10.10.2025], s. 114.

¹⁴ S. Hunt, *New Age, nauka i racjonalizm...*, s. 43.

¹⁵ W.J. Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture...*, s. 130.

¹⁶ Rael, *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu...*, s. 72.

szą, że dotychczasowy sposób uprawiania nauki podporządkowany kartezjańskiemu dualizmowi umysł–ciało ogranicza pole dla poszerzenia granic ludzkiego intelektu.

Jeszcze nie wszystkie możliwości mózgu ludzkiego są znane. Szósty zmysł, postrzeganie bezpośrednie powinno być rozwijane u małych dzieci. Chodzi o to, co nazywamy telepatią. Telepatia umożliwia nam bezpośrednią komunikację z naszymi stwórcami, Elohim¹⁷.

W przekonaniu Raëlian istnieje wiedza, która jest wciąż dla człowieka zakryta. Na przeszkodzie w dotarciu do niej stoi krótkowzroczność ludzkości i dogmatyczne trwanie przy błędnych przekonaniach. Człowiek musi otworzyć nowe horyzonty przed poznaniem naukowym, jeżeli chce przezwyciężyć nadchodzące kryzysy cywilizacyjne i przygotować się na spotkanie z Elohim. Powszechnie akceptowany światopogląd naukowy wymaga korekty, ale nie prowadzącej do rehabilitacji myślenia magicznego o świecie, tylko takiej, która umożliwi zmianę rozumienia racjonalności. *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu* zawiera następujące stwierdzenie:

Czytanie przesłania doprowadziło mnie do postawienia sobie pytań odnośnie do pozornej sprzeczności między niektórymi opisanymi faktami a oficjalną wiedzą. Ale okazuje się, że to, co uważamy za nabytą wiedzę naukową, opiera się na wątplych i podważalnych hipotezach, i stwierdzam, że istnieją ogromne sprzeczności w tym, co głosi dzisiejsza nauka¹⁸.

Nauczanie Elohim mówi, że ludzkość jest na wczesnym etapie rozwoju, a nasza wiedza naukowa musi się jeszcze rozwijać. Jednocześnie „stwórcy człowieka” podkreślają, że nauka jest główną drogą, którą mamy podążać. Naukowa postawa wobec świata jest bezwzględnie najbardziej wartościowa, a postęp naukowo-techniczny doprowadzi do rozwiązania wszystkich problemów ludzkości.

Nauka i technika mogą całkowicie uwolnić człowieka nie tylko od problemu głodu na świecie, lecz także od przymusu pracy, gdyż maszyny mogłyby się z łatwością podjąć codziennego trudu zupełnie same, dzięki automatyzacji¹⁹.

Wskazują, że „prawdziwa nauka” może być uprawiana tylko na fundamencie aksjologicznym, który wyznaczają autoteliczne wartości: prawdy, piękna, oraz postawa utylitarystyczna rozumiana jako praca dla dobra gatunku ludzkiego i Świata. W związku z tym merkantylne motywacje podejmowania działalności naukowej są niedopuszczalne.

Nauka musi mieć zastosowanie w służbie człowieka i czynienia go wolnym, nie zaś zniszczeniu i zakuci w kajdany²⁰.

¹⁷ *Ibidem*, s. 95.

¹⁸ *Ibidem*, s. 161.

¹⁹ *Ibidem*, s. 73.

²⁰ *Ibidem*, s. 94.

4. Nauka i pseudonauka w duchowości Raëlian?

Larry Laudan stwierdził, że problem wskazania kryteriów oddzielenia wiedzy naukowej od innych rodzajów przekonań stanowi jeden z centralnych problemów epistemologicznych. Dotychczas podanie zadowalających epistemicznych warunków takiego rozróżnienia nie znalazło swojego rozstrzygnięcia²¹. Pomimo tego, że środowisko akademickie względnie precyzyjnie rozstrzyga, jakie dociekania może zakwalifikować jako naukowe, to pseudonaukowe domniemania wzbudzają kontrowersje społeczno-kulturowe. Na tym gruncie rozwijają się przeróżne formy antynaukowego denializmu. Na obrzeżach głównego nurtu dociekań naukowych znajdują swoje miejsce paranaukowe i pseudonaukowe rozważania, niosące ze sobą światopoglądowe zaangażowanie. W te ramy wpisuje się scjentystyczna podbudowa duchowości Raëlian. Przekaz ten nawiązuje do zagadnień współczesnej genetyki. Ponadto eksploruje hipotezę inteligentnego projektu i koncepcje paleoastronautyki. Poglądy te w dyskursie akademickim rozpoznawane są jako paranaukowe, pseudonaukowe lub filozoficzne. Niezależnie od oceny poznawczego statusu wymienionych propozycji zostały one tak dobrane, aby dobrze korespondowały z raëliańskim przekonaniem o niepodważalnej sprawczej i celowościowej sile technonauki. Zarówno w odniesieniu do genetyki, inteligentnego projektu i paleoastronautyki, Raël wiąże duchowe objawienie i zbawienie ludzkości z postępem naukowym oraz wiarą w istnienie wysoce zaawansowanej technonaukowej cywilizacji. Ludzkość ma się rozwijać na obraz i podobieństwo swoich wysublimowanych naukowo „kosmicznych ojców” – Elohim.

4.1. Genetyka w przekazie Raëlian

28 marca 2001 r. Raël wystąpił przed Kongresem Stanów Zjednoczonych i przedstawił przesłanie przekazane mu przez „stwórców”. W tym czasie w Stanach Zjednoczonych toczono dyskusję na temat całkowitego zakazu klonowania człowieka dla celów terapeutycznych i reprodukcyjnych. Raël stwierdził, że zakaz klonowania jest technofobiczną postawą, którą ludzkość często przejawiała wobec postępu technicznego i naukowego. To atak na wolność nauki powodowany pobudkami religijnymi. Stwierdził: „Gdyby sto lat temu religijnym autorytetom udało się przeforsować prawo przeciwko wolności nauki, nie byłoby dzisiaj antybiotyków, chirurgii, transfuzji krwi, przeszczepów narządów, szczepionek, samochodów, elektryczności, komputerów, samolotów itd. Hamowanie rozwoju nauki jest zbrodnią przeciwko ludzkości”²².

²¹ L. Laudan, *The Demise of the Demarcation Problem*, w: *Physics, Philosophy and Psychoanalysis*, eds. R.S. Cohen, L. Laudan, „Boston Studies in the Philosophy of Science” vol. 76, Springer, Dordrecht 1983, ss. 111–127.

²² Raël, *Yes to Human Cloning...*, s. 56.

Stwierdza, że „fałszywi prorocy” stoją na straży moralności i są fanatykami powstrzymującymi możliwość rozwoju ludzkości. Przekonania religijne tworzą wokół nauki pas nieuzasadnionych ograniczeń etycznych. Jedną z przyczyn tych ataków na naukę jest fakt, że światopogląd naukowy zawsze przełamывał tabu przesądów. „My Raëlianie wierzymy, że nauka powinna być naszą religią, ponieważ nauka ratuje życie, podczas gdy religie i zabobony zabijają. Nauka burzy zabobony i wierzenia w siły nadprzyrodzone”²³. Raël powoływał się w wystąpieniu na Deklarację Obrony Klonowania i Wolności Badań Naukowych podpisaną przez wielu badaczy, takich jak: Isaiah Berlin, Mario Bunge, Francis Crick, Richard Dawkins, W.V. Quine.

W publikacji Ruchu pt. *Tak dla klonowania człowieka. Wieczne życie dzięki nauce*²⁴ zawarte są wypowiedzi osób odpowiedzialnych za realizowanie raëliańskiego programu sklonowania człowieka. Założenia projektu przedstawia wspomniana już Brigitte Boisselier.

W *Tak dla klonowania człowieka* afirmowany jest technonaukowy optymizm. W przekazie Raëla zawiera się przekonanie o aksjologicznej wyższości naukowej perspektywy patrzenia na świat i miejsce zajmowane przez człowieka. Nauka jest najszlachetniejszą sublimacją ludzkiego intelektu, a zarazem zbawieniem ludzkości i całego Wszechświata. Jednakże, odwołanie przez Raëla do genetyki i klonowania jest zabiegiem zamanifestowania swojego kontrowersyjnego przesłania. Nauka w przekazie Raëla nie jest autonomiczna i nie stanowi przedmiotu jego uwagi. Wykorzystywana jest instrumentalnie do legitymizacji jego poglądów etycznych. Wtórne jest to, jaka dyscyplina naukowa została wykorzystana w argumentacji ważnej dla Raëla, a znaczenie ma to, że umożliwia odniesienie się proroka do aktualnie dyskutowanych kontrowersji społeczno-naukowych. Dla przykładu, jego postawa apologetyczna postępu naukowy przybrała zupełnie inny wyraz w przypadku szczepień przeciwko COVID-19. „Prorok” sprzeciwił się stosowaniu szczepionki mRNA, argumentując, że zmienia ona ludzkie DNA, w którym Elohim zapisali przepis na doskonały układ odpornościowy²⁵. Jak widać, nauka zwalcza tylko te zabobony, którym przeciwstawia się „Prorok”, z kolei inne przesady znajdują uzasadnienie w przekazie Elohim.

4.2. Inteligentny projekt według Raëla: połączenie ewolucjonizmu z kreacjonizmem

Status poznawczy koncepcji inteligentnego projektu (IP) jest przedmiotem dyskusji toczonej na płaszczyźnie metodologicznej i światopoglądowej. Jak przekonują zwolennicy tej koncepcji, pozostaje ona w zgodzie z naturalizmem metodologicznym

²³ *Ibidem*, s. 57.

²⁴ Raël, *Yes to human cloning...*

²⁵ Raël, *Rael Reaffirms His Opposition to the COVID-19 Vaccine*, 24 September 2023, <https://www.raelpress.org/comment.php?comment.news.556> [dostęp: 18.02.2024].

rozumianym jako pogląd przeciwstawiany nadnaturalizmowi. Nie akceptują sprawczego wpływu sił nadprzyrodzonych na genezę życia, ale podkreślają, że można wskazać empiryczne podstawy wnioskowania o istnieniu planu powstania życia. Przeciwnicy stanowiska IP oceniają je jako zawołowaną postać kreacjonizmu, tym samym uznając koncepcję za pseudonaukową krytykę ewolucjonizmu. Zwolennicy IP ripostują, że kontekst światopoglądowy nie może przesądzać o ocenie tej koncepcji. Zaznaczają, że nie interesuje ich przedstawienie teorii określającej atrybuty potencjalnego inteligentnego projektanta, ale wsparcie argumentacji na rzecz tezy, że metodami naukowymi można wykazać, iż w powstaniu przyrody brała udział jakaś inteligencja²⁶.

Wydaje się, że nauczanie Raëla o spotkaniu z Elohim współbrzmi z tezami stawianymi w koncepcji IP. Jednakże nawet pobieżna znajomość dyskusji prowadzonej nad zagadnieniem IP pozwala stwierdzić, że więcej dzieli teoretyków IP, niż łączy z naukami Raëla. Nie ma możliwości skonfrontowania poglądu Raëla z twierdzeniami teoretyków IP ze względu na to, że są to niewspółmierne propozycje intelektualne. Z jednej strony jest to narracja, która sytuuje się w kontekście przekazu mityczno-religijnego, a z drugiej kontrowersyjna filozoficzna koncepcja powstania życia na Ziemi. Nie zmienia to faktu, że w szerokim sensie Raël i zwolennicy IP zgadzają się, że życie na Ziemi jest wynikiem realizacji określonego projektu, a nie naturalnego procesu działania doboru naturalnego. Dla przykładu Elohim nauczają:

Ewolucja form życia na Ziemi to ewolucja technik stwarzania i urozmaicania dzieł stwórców, by osiągnąć w końcu stworzenie podobne do nich. Możecie odnaleźć czaszki ludzi prehistorycznych, które są czaszkami pierwszych prototypów człowieka, które były zastępowane przez inne bardziej udoskonalone, aż do typu będącego dokładną repliką stwórców, którzy obawiali się stworzyć istotę, która znacznie by ich przewyższała, chociaż niektórzy do tego zmierzali²⁷.

Przywołane fragmenty przesłania Elohim pozwalają uchwycić różnice pomiędzy narracją przedstawianą przez teoretyków IP a Raëlem. W obu przypadkach przyjmuje się, że powstanie życia zostało zaprojektowane, ale Raël twórców życia jednoznacznie identyfikuje jako inteligencję pozaziemską. Zarówno zwolennicy IP i Raëlianie uważają, że życie na Ziemi nie zostało zapoczątkowane działaniem czynnika nadnaturalnego. Jednakże najistotniejsza różnica polega na tym, że teoretycy IP nie formułują poglądu na temat właściwości bytu projektującego życie, a w szczególności jego inteligencji czy motywacji działania. W przypadku przekazu Raëla zawarto dużo informacji na temat cywilizacji Elohim. Według proroka tworzą kulturę opartą na synergii nauki i rozwoju duchowego, a także są istotami

²⁶ D. Sagan, *Metodologiczno-filozoficzne aspekty teorii inteligentnego projektu*, Instytut Filozofii Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2015, ss. 399–400.

²⁷ Raël, *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu...*, s. 42.

dobrymi i kierującymi się wartościami, które można uznać za uniwersalne (w tym przypadku w skali Wszechświata). Humanizm i rządy ludzi rozumu – geniuszy to ich główne przykazania dla Ziemi. IP Raëla jest hiperbolizacją założeń tej koncepcji. W naukach Elohim przekazali, że współczesna naukowa koncepcja ewolucjonistyczna jest dziełem fałszywych proroków:

Druza kategoria dzisiejszych fałszywych proroków to ci wszyscy, naukowcy lub nie, którzy przypisują pochodzenie życia na Ziemi, a także człowieka, szeregowi przypadków, które odbywały się w ramach tego, co oni nazywają ewolucją. Jak mawiał Einstein, nie ma zegara bez zegarmistrza. A więc ci wszyscy, którzy wierzą, że pochodzimy od małpy na skutek powolnej ewolucji powodowanej przypadkiem wierzą, że wspaniały zegar jakim jesteśmy zrobił się sam, przez przypadek. [...] Ewolucjoniści są także fałszywymi prorokami, podobnie jak większość ograniczonych naukowców naszej oficjalnej nauki. Oni oddalają od prawdy większość ludzi myślących, że wszystko co pochodzi od tych wielkich kapłanów w białych fartuchach – jest prawdą. Oni oddalają większość ludzi – celowo źle poinformowanych – od prawdy i od naszych stwórców Elohim. Proszę sobie wyobrazić, co nasi stwórcy mogą myśleć, gdy ludzie przypisują ich dzieło przypadkowi...²⁸.

Raël posługuje się argumentem, który sformułował w XIX wieku William Paley: „Ślady projektu są zbyt silne, aby można było je przeoczyć. Projekt musiał mieć projektanta. Ten projektant musiał być osobą. Tą osobą jest BÓG”²⁹. Fakt, że Raël nawiązuje do Paleya nie świadczy o tym, że akceptuje tezy teologii anglikańskiej. Podkreśla, że fałszywi prorocy XX wieku to nie tylko ewolucjoniści, ale także teiści. Analogie pomiędzy retoryką zwolenników koncepcji IP a myśleniem o projekcie Raëlian są powierzchowne. W szerokim sensie Raël podpisuje się pod koncepcją IP, deklarując się jako antyewolucjonista. Rzeczywiście łączy go z teoretykami projektu tylko przekonanie o tym, że życie na Ziemi nie powstało w wyniku doboru naturalnego. Dla Raëla istnienie istot ludzkich jest rezultatem celowego laboratoryjnego działania „Stwórców”. Teoretycy IP odzégnują się od tego, że identyfikują projektanta w sposób bliski wyobrażeniom utrwalonym w chrześcijaństwie, ale można domniemywać, że jeszcze mniejszy entuzjazm z ich strony wzbudziłaby wizja stwórców rozwijana w kontekście paleoastronautyki.

4.3. Paleoastronautyka: naukowe i duchowe spotkanie człowieka z cywilizacjami pozaziemskimi

Od dawien dawna człowiek patrząc w gwiazdziste niebo zadaje sobie pytanie o to, czy jest samotną istotą w ogromnym Wszechświecie. Rozważania na ten temat implikowane są poprzez namysł teologiczny, filozoficzny i naukowy, a przede

²⁸ Raël, *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu...*, s. 135.

²⁹ W. Paley, *Natural Theology: or, Evidence of the Existence and Attributes of the Deity*, 12th ed., J. Faulder, London 1809, <https://tiny.pl/1bjyy975j> [dostęp: 10.10.2025], s. 441.

wszystkim fantastycznonaukowy. Swoistą postać przybierają w przypadku paleoastronautyki, której zwolennicy argumentują na rzecz tezy, że w dziejach ludzkości dochodziło do kontaktów człowieka z przedstawicielami zaawansowanych technologicznie cywilizacji. Znajdującą się na niższym stopniu rozwoju ludzkością uznała, że pozaziemscy goście to istoty boskie, które wpłynęły na rozwój naszej kultury.

Twórca koncepcji rakiet wielostopniowych i akuszer programu podboju Kosmosu Konstanty Ciołkowski (1857–1935) był jednym z prekursorów paleoastronautyki. Teza o kontaktach cywilizacji starożytnych z przedstawicielami pozaziemskich kultur zyskała na popularności wraz z publikacjami Ericha von Dänikena³⁰. Autor ten przekonuje, że można odnaleźć wiele śladów ingerencji istot pozaziemskich w rozwój kultury i nauki starożytnych cywilizacji. Dociekania Däniken stały się wręcz emblematycznym wyrazem idei o pozaziemskim pochodzeniu życia na Ziemi. Jednocześnie rozważania te zostały jednoznacznie zakwalifikowane jako pseudonaukowe intelektualne aberracje³¹. Idea paleoastronautyki niewątpliwie zawładnęła zbiorową wyobraźnią, a książki Dänikena sprzedają się wciąż z dużym powodzeniem. Jednocześnie podnoszone są głosy, że naukowa wartość argumentacji Dänikena, a tym samym idei paleoastronautyki, nie została rzetelnie oceniona³².

Paleoastronautykę jako dziedzinę badań, można rozpatrywać w dwóch wariantach. W pierwszym, słabszym ujęciu, zakłada się, że w przeszłości ludzkości miały miejsce mniej lub bardziej aktywne kontakty z cywilizacjami pozaziemskimi. W tym kontekście paleoastronautyka bezpośrednio wpisuje się w dociekania ufologiczne, które badają zjawiska związane z niezidentyfikowanymi obiektami latającymi (UFO) oraz potencjalnymi kontaktami z obcymi cywilizacjami.

W mocniejszym wariacie tezy paleoastronautyki prowadzą do bardziej znaczących wniosków. Sugeruje się, że nie tylko ludzkość spotkała wyżej rozwinięte pozaziemskie kultury, ale że przedstawiciele tych kultur zainicjowali proces powstania życia na Ziemi. Ponadto, Obcy za pomocą zaawansowanych narzędzi technicznych i naukowych wpływali na ewolucję gatunku *homo sapiens*, wspomagając jego rozwój cywilizacyjny. W tym zakresie paleoastronautyka koresponduje z hipotezą kierowanej panspermii o przyniesieniu życia na Ziemię z Kosmosu.

Paleoastronautyka w pewnym stopniu nawiązuje do idei zawartych w koncepcji inteligentnego projektu. Teoretycy IP odpierają zarzuty, jakoby prezentowali stanowisko kreacjonistyczne, charakterystyczne dla wielu systemów religijnych, w szczególności dla wielkich wyznań monoteistycznych (chrześcijaństwa, judaizmu i islamu)³³. Odcinają się od tzw. kreacjonizmu biblijnego, który oparty jest na

³⁰ E. von Däniken, *Wspomnienia z przyszłości: nierozwiązane zagadki przeszłości*, Prokop, Warszawa 1995.

³¹ R. Story, *The Space-Gods Revealed: A Close Look at the Theories of Erich von Däniken*, Harper & Row, New York 1976.

³² P.S. Schievella, *Ancient Astronaut Hypothesis: Science or Pseudoscience?*, w: *Philosophy of Science and the Occult*, ed. P. Grim, SUNY Press, Albany, NY 1982, ss. 267–287.

³³ D. Sagan, *Metodologiczno-filozoficzne aspekty teorii...*, ss. 131–153.

egzegezie tekstów zawartych w „świętych księgach”, podkreślając, że koncepcja IP wyprowadzona jest z analizy faktów naukowych i nie formułuje żadnych tez na temat natury projektanta. Tym samym nie trzeba być teistą, aby być zwolennikiem IP; wśród zwolenników IP można znaleźć wielu agnostyków i ateistów, takich jak Fred Hoyle, Francis Crick czy członków sekty Raëlian³⁴.

Tezy podnoszone przez paleoastronautyków w znacznym stopniu są wykorzystywane w przekazie Raëla. Dla przykładu „prorok” stwierdza:

Zacząłem szukać nici Ariadny i znalazłem potwierdzenie tego, że kontakty z Elohim zawsze miały miejsce. Odnajdujemy ślady w mitach i wspomnieniach dawnych cywilizacji:

- Mitologia grecka, z całą plejadą bogów, półbogów, gigantów z dawnych czasów;
- Mahabarata, mityczna epopeja Indii, wraz ze swoimi dwiema częściami: Wedy i Ramayana; [...]
- A bliżej nas: Księga Enocha, Kabała, Biblia;
- Fizyczne ślady można odnaleźć w Nazca (rysunki), [...] ³⁵.

Na podobne tropy zwracał uwagę Däniken i inni badacze kontaktów z cywilizacjami pozaziemskimi. Jednak powinowactwo to nie ma głębokiego ideowego fundamentu. W przypadku nauk Raëlian przybysze z Kosmosu i twórcy życia na Ziemi nie są co prawda nazywani bogami, ale oddaje im się swoistą cześć, w której można dostrzec przejawy kultu. Dla zwolenników IP pytanie o status projektanta wykraczałoby poza deklarowane przez nich ramy naukowości tej koncepcji. Twierdzą, że nie wnioskuje z faktów naukowych o istnieniu projektanta, tylko o istnieniu projektu. Sposób prezentowania „przybyszów z Kosmosu” w przypadku paleoastronautyki również jest pozbawiony elementu sakralnego. Co prawda tytuły książek Dänikena zdają się podkreślać boski charakter „przybyszów z Kosmosu”, np. *Dzień, w którym przybyli bogowie*³⁶, jednak szwajcarski pisarz interpretuje fakt pojawienia się na Ziemi Obcych jako źródło wczesnych mitologicznych wierzeń ludzkości. O ile teoretykom IP i zwolennikom paleoastronautyki zależy na tym, aby ich dociekania zostały docenione przez środowisko naukowe to w przekazie Raëla trudno dostrzec tego typu ambicje. Jak stwierdza jeden z przewodników Ruchu Raëla, Marcel Terrusse:

Czytanie przesłania doprowadziło mnie do postawienia sobie pytań odnośnie do pozornej sprzeczności między niektórymi opisanymi faktami, a oficjalną wiedzą. Ale okazuje się, że to, co uważamy za nabytą wiedzę naukową, opiera się na wątplych i podważalnych hipotezach, i stwierdzam, że istnieją ogromne sprzeczności w tym, co głosi dzisiejsza nauka³⁷.

³⁴ *Ibidem*, s. 83.

³⁵ Raël, *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu...*, s. 161.

³⁶ E. von Däniken, *Dzień, w którym przybyli bogowie*, Prokop, 1991.

³⁷ Raël, *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu...*, s. 161.

Podsumowanie

Analiza pism Raëla dostarcza materiału wzmacniającego argumentację na rzecz tezy, że duchowość sytuująca się w ramach ruchu New Age, alternatywnej czy też nowej duchowości, jest kolażem różnorodnych – często sprzecznych – idei kulturowych i światopoglądowych. Raëliańska próba tworzenia duchowości opartej na tezach scjentyzmu nie tylko balansuje na granicy pseudonaukowości, ale karmi się denializmem. Błędna byłaby ocena, że Ruch Raëliański redefiniuje płaszczyznę relacji nauka a wiara. Tworzy fenomen kulturowy, który daje złudne poczucie pogodzenia racjonalizmu i naturalizmu z egzystencjalnymi poszukiwaniami współczesnego człowieka.

Synkretyczny i eklektyczny styl myślenia niejednokrotnie w dziejach ludzkości przynosił zaskakujące i wartościowe rezultaty. W przypadku raëlianizmu, który „wycina” wybrane elementy z tradycji religijnej i naukowego obrazu świata, generuje się eklektyczna mozaika, w której centrum ustawiona jest idea technonaukowego zbawienia. Technonaukowy optymizm i wiara w utylitarne cele poznania koliduje z selektywnym akceptowaniem przez Raëlian obowiązującej wiedzy naukowej. Ponadto, ich spojrzenie na społeczność naukową jest podszyte swoistym myśleniem spiskowym. Naukę i technikę rozpoznają jako narzędzie duchowego i etycznego działania. Wiedza naukowa jest prawdziwa wtedy, gdy nie podważa nauczania o kosmicznych stwórcach ludzkości. Idea bezpośredniego kontaktu Raëla z Elohim jest centralnym elementem ich doktryny. Tym samym wiedza o początkach życia pochodzi ze źródła intersubiektywnie niesprawdzalnego. Raël jest jedynym wybranym prorokiem Elohim i wyrocznią przekazującą oczekiwania, gnozę i etykę „nieboskich niebiańskich” stwórcy. Elohim są przedstawiani jako naukowcy, a nie bogowie w tradycyjnym sensie, a Raël „sprzedaje” naukę o Elohim jako syntezę materializmu naukowego z duchowym przesłaniem.

W związku z powyższym można zadać pytanie, czy raëlianizm tworzy duchowość opartą na nauce? W ujęciu Hanegraaffa duchowość to praktyka umożliwiająca nawiązywanie indywidualnej relacji pomiędzy światem codziennej egzystencji, a metaempirycznym doświadczeniem poprzez osobiste i kreatywne interpretowanie istniejących systemów symbolicznych³⁸. Technonaukowy optymizm i afirmowanie przez Raëlian przekonania o tym, że nauka jest najwyższą formą poznania suponuje, że jest to fundament ich duchowości. Scjentyistyczny zestaw wartości określa ich sferę symboliczną. Raëliańskie credo to: „Nauka jest naszą religią”. Jest ono jednak realizowane w zindywidualizowany sposób. Raël jest jedynym pomostem pomiędzy ziemskim światem a Elohim. W ten sposób usiłuje on stwo-

³⁸ W.J. Hanegraaff, *Defining Religion Despite History*, w: *The Pragmatics of Defining Religion: Contexts, Concepts & Contests*, ed. J.G. Platvoet, A.L. Molendijk, Brill, Leiden 1999, ss. 337–378.

rzyć religijny, instytucjonalny i ponadindywidualny charakter tego ruchu. Jednakże jego zmitologizowany sposób myślenia o nauce, której przypisuje nieograniczoną moc sprawczą, intencjonalną, a nie potencjalną i utylitarną celowość, prowadzi do paradoksalnego „ubóstwienia” wiedzy naukowej. Przepływanie przez Raëlian pomiędzy nauką a pseudonauką w efekcie prokuruje przestrzeń dla rozwoju kontrowersji społeczno-naukowych, ale również decyduje o skrajnej indywidualizacji ich duchowości. Instrumentalne wykorzystywanie języka nauki prowadzi do niekontrolowanego i nieuprawnionego, z punktu widzenia nauki, przekształcania sfery symbolicznej i wartości przyjmowanych w ramach współczesnego paradygmatu poznania naukowego.

Literatura

- Bielik-Robson A., *Inna nowoczesność. Pytania o współczesną formułę duchowości*, Universitas, Kraków 1998.
- Däniken E. von, *Dzień, w którym przybyli bogowie*, Prokop, 1991
- Däniken E. von, *Wspomnienia z przyszłości: nierozwiązane zagadki przeszłości*, Prokop, Warszawa 1995.
- Guzowska B., *Duchowość ponowoczesna. Idee, perspektywy, prognozy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011.
- Hanegraaff W.J., *Defining Religion Despite History*, w: *The Pragmatics of Defining Religion: Contexts, Concepts & Contests*, eds. J.G. Platvoet, A.L. Molendijk, Brill, Leiden 1999.
- Hanegraaff W.J., *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, State University of New York Press, Albany 1998.
- Hunt S., *New Age, nauka i racjonalizm: opór i przystosowanie*, w: *Nowa duchowość w społeczeństwach monokulturowych i pluralistycznych*, red. K. Leszczyńska, Z. Pasek, Nomos, Kraków 2008.
- Laudan L., *The Demise of the Demarcation Problem*, w: *Physics, Philosophy and Psychoanalysis*, eds. R.S. Cohen, L. Laudan, „Boston Studies in the Philosophy of Science” vol. 76, Springer, Dordrecht 1983, https://doi.org/10.1007/978-94-009-7055-7_6.
- Paley W., *Natural Theology: or, Evidence of the Existence and Attributes of the Deity*, 12th ed., J. Faulder, London 1809, <https://darwin-online.org.uk/content/frameset?itemID=A-142&viewtype=text&pageseq=1> [dostęp: 10.10.2025].
- Palmer S.J., *Aliens Adored: Raël's UFO Religion*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ and London 2004.
- Palmer S.J., *Raël's Angels: The First Five Years of a Secret Order*, w: *Sexuality and New Religious Movements*, eds. H. Bogdan, J.R. Lewis, Palgrave Macmillan, New York 2014.
- Palmer S.J., *Women in the Raëlian Movement: New Religious Experiments in Gender and Authority*, w: *The Gods Have Landed: New Religions from Other Worlds*, eds. J.R. Lewis, SUNY Press, Albany, New York 1995.
- Palmer S.J., Sentes B., *The International Raëlian Movement*, w: eds. O. Hammer, R. Mikael, *The Cambridge Companion to New Religious Movements*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

- Partridge Ch., *Understanding UFO Religions and Abduction Spiritualities*, w: *UFO Religions*, ed. Ch. Partridge, Routledge, London and New York 2003.
- Raël, Maitreja. *Wybrane fragmenty jego nauk*, 2004, <https://www.rael.org/pl/ebook/maitreja/> [dostęp: 10.10.2025].
- Raël, *Przesłanie od przybyszów z Kosmosu. Twórców życia na ziemi i człowieka w laboratorium*, L'Édition du Message 1974, <https://www.rael.org/pl/pobierz-za-darmo/> [dostęp: 18.02.2024].
- Raël, *Rael Reaffirms His Opposition to the COVID-19 Vaccine*, 24 September 2023, <https://www.raelpress.org/comment.php?comment.news.556> [dostęp: 18.02.2024].
- Raël, *Yes to human cloning. Eternal life thanks to science*, Realian Foundation 2001, <https://www.rael.org/ebook/yes-to-human-cloning/> [dostęp: 10.10.2025].
- Sagan D., *Metodologiczno-filozoficzne aspekty teorii inteligentnego projektu*, Instytut Filozofii Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2015.
- Schievella P.S., *Ancient astronaut hypothesis: science or pseudoscience?*, w: *Philosophy of science and the occult*, ed. P. Grim, SUNY Press, Albany, NY 1982.
- Story R., *The Space-Gods Revealed Gods Hoax*, Harper & Row, New York 1976.
- Woleński J., *Umiarkowana obrona scjentyzmu*, „Studia Filozoficzne” 1986, nr 9.